

ІСТОРІЯ

ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ. РЕЛІГІЙНА ОБРЯДОВІСТЬ І МІФОЛОГІЯ УКРАЇНЦІВ

Михайло Швецов

ПОХОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК БУДДИЗМУ В СТЕПУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У VII–XV СТ.

Представленні письмові та археологічні джерела проілюстрували поширення вчення по трасах Великого Шовкового шляху, через Поволжя та Кавказ до степів Східної Європи і визначають, причини і моделі цього руху. Матеріали охоплюють періоди: з 6 століття (час домінування в Центральній Азії ефталітів і тюрк), у в VIII – X ст., в степу Чорного моря – Хазар, в XIII-XIV століттях – монголо-татар і далі з XV-го століття, розповсюджується територія степів. Це дає можливість відстежувати історію Буддизму в Східній Європі з VII до XV століть, і визначення моделей закономірностей інтересу до нової релігії.

Ключові слова: Тибет, Середня Азія, буддійська символіка, статуетки Будди, Великий Шовковий шлях, мандала.

Буддизм мав значний вплив на розвиток Південної та Південно-Східної Азії і Далекого Сходу. У наш час має опосередкований вплив в країнах Європи та Америки. Останнім часом спостерігається сплеск інтересу в Україні та поширення східних релігій, включаючи буддизм. У цьому контексті заслуговує розгляду питання витоків взаємодії культурної спадщини Сходу і цінностей та культури населення степової частини України та Східної Європи з доби Середньовіччя. У 1998 році у Львові, у стінах цього музею, нами на засіданні круглого столу уперше було порушено питання «О возможности проникновения буддизма в восточно-европейские степи в эпоху раннего Средневековья». Оскільки дані письмових та археологічних джерел є рідкими, ця ідея тільки

обговорювалась¹. У наступному, 1999 році ми, повертаючись до цієї теми, спробували окреслити можливі шляхи та хронологічні межі цього явища. За минуле десятиріччя значно розширився інтерес до цих питань та зросло коло досліджень інших авторів з цієї тематики. Виявлені нові археологічні та письмові джерела, що разом з новими науковими розробками дають можливість знову привернути увагу до цього питання, визначають актуальність поставленої нами проблеми про походження і розвиток буддизму в степу Східної Європи у VII–XV ст.

Мета доповіді – послідовно розглянути наступні питання: витоки та поширення буддизму на землі Середньої Азії і далі на захід у степи, дати стислий історіографічний огляд теми, окреслити шляхи поширення вчення і надати характеристику пам'яток, що відбивають знакові місця проходження цих шляхів, дати опис археологічних джерел, що свідчать про наявність адептів та послідовників цього вчення.

Як велика всесвітня релігія, буддизм народився в Індії у IV ст. до н.е., пізніше, через століття, почав поширюватись на схід та північ. Вже під час

Рис. 1. Мапа торговельних трас Великого Шовкового шляху.

Греко-Бактрийського царства буддизм став відомий у Середній Азії, де проіснував до Середньовіччя. На думку Б.А. Литвинського, з I століття до нашої ери буддизм поширюється в південно-східній частині Парфянської держави і проникає у Маргіанну. Кушанська імперія об'єднала у собі населення з різних країн, з різними культурними традиціями, з різноманітним етнічним складом та різних релігійних переконань. Дуже значним був вплив буддизму на всі країни, які увійшли під її владу. Протегування буддизму зробило значний внесок до його проникнення далеко на північ її володінь. Звісно, значна кількість старовинних буддизмських культурних пам'яток розташована на території Кабуллістану, Паропамісаду і Бактрії. Разом з широким поширенням буддизму і викликаних їм до життя релігійних пам'яток (ступи, монастирі, святині, реліквії, тематичні барельєфи) у Кушанській імперії велике значення зберегли різні місцеві культури і релігійні переконання. Навіть різні спорудження, пов'язані з буддизмом, знаходились під впливом місцевих художніх і архітектурних традицій. Сильний вплив буддизму та збереження місцевих стародавніх культур знайшли яскраве відображення в археологічних пам'ятках. Розкопки давніх пам'яток, від I до XII століття нашої ери, надали багатий матеріал для вивчення шляхів поширення буддизму і характеристики його розвитку у цьому регіоні. Разом з письмовими джерелами це свідчить про те, що буддизм, хоча не був державною релігією в Кушанській державі, але існував там паралельно з зороастризмом, маніхейством, християнством та язичницькими віруваннями і мав в різні історичні етапи достатньо послідовників, включаючи коло правлячої династії.

Слід зазначити, що значною мірою успіху буддизму сприяли гнучкість і адаптивність вчення до місцевих умов. Буддизм ніколи не стверджував, що має виняткову роль у свідомості корінного населення, але й прихильники вчення Будди не відчували тиску завойовників, наприклад ефталітів, а потім тюрк. Під час війни деякі буддизмські культові будівлі було зруйновано і пограбовано. Однак новому етапу зростання буддизму у VII столітті сприяли тюркські правителі, які піддалися впливу цього вчення ще до

*Рис. 2. Статуэтка з с. Стежки,
Козловського уезду Тамбовської губ.
А Спіцин.*

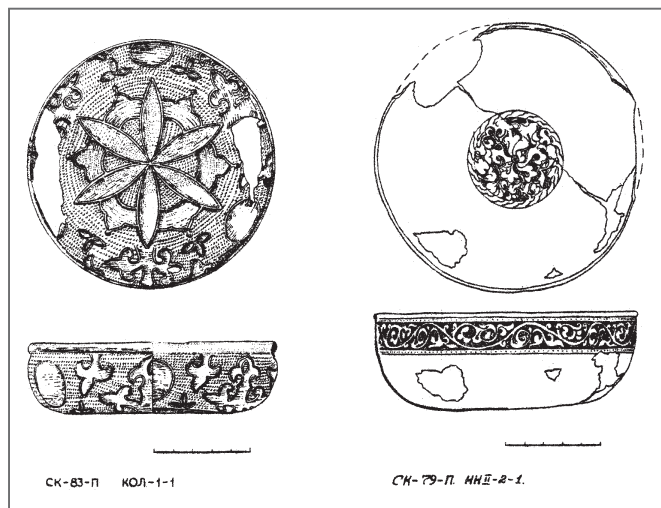
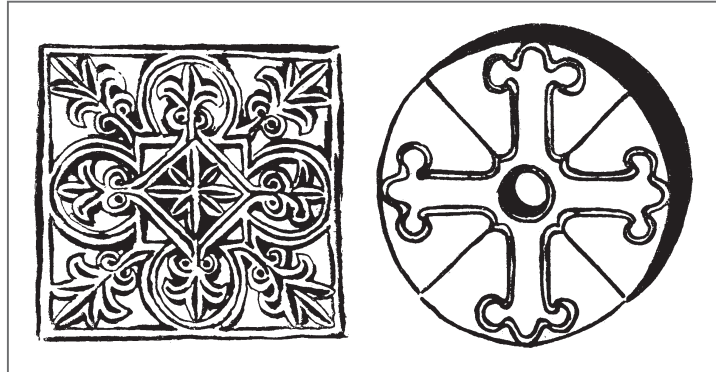

Рис. 3.
Срібні чаші з
зображенням
лотосу.
Матеріали з
курганних
поховань
Хазарської доби,
Нижній Дон.

прибуття в Середню Азію. Відомий факт, що Тун-шеху дружельюбно (люб'язно) прийняв ченця-буддиста Сюань Цзана і слухав його проповіді². Хой Чао стверджує, що західно-тюркські правителі засновували монастирі і були буддистами. Хінаяна, як він повідомляє, була поширена у Тохарістані. До VII століття відноситься будівництво досліджених археологами пам'яток: монастирів Аджинатепе і Хіштепе, храму на Калаі Кафірнегам, спорудження в Калаішадмон. У той час була реконструйована ступа монастиря в Шутурмуло у Кобадіане^{3,4,5,6}. Тюрки не тільки сприяли розквіту буддизму в Тохарістані, але й принесли зі Східного Туркестану у буддійське мистецтво поліхромії. Зокрема, він відстежений у скульптурах храму Калай Кафірніган⁷.

На думку О. Прицака⁸, поширення буддійського вчення у тюрк можна віднести до 550 р. н.е. Просуваючи ідею про винахід тюрками своєї версії буддизму з перекладом книжок місцевою мовою, О. Прицак не виключає можливості знайомства з ідеями буддизму і населення степів Східної Європи та Босфору в попередні часи. Факт приїзду готських та герульських торговців в Індію у II ст. н.е. свідчить, що вони могли познайомитися там з цим вченням. Дуже цікавий погляд має Ю.О. Зуєв про один із сюжетів XI століття, який наводить Махмуд Кошгарський. «Рассказ о дождевой туче за Ходжентской рекой, пролившей потоки воды на землю и грязи, которая оказалась непроходимой для войска Александра Македонского»⁹. Аналіз розповіді: за словами Ю.О. Зуєва, «это закодированная информация о первом этапе распространения манихейской религии в тюркском мире.

Рис. 4:
а – мандала
на
мармуровій
плиті із
преславського
палацу;
б – мандала
на даху юрти
(за С. Дон-
чевим).

Вознесясь к Свету (стране богов), праведная душа манихейца омывается в дождевой туче, смывая весь земной грех, который вместе с дождем падает на землю и образует грязь. Грязь – материя, смешение Света и Мрака, и есть та субстанция, из которой порождается земной человек, а «строение» это «школа», молельня юных послушников-манихеев». Другий розділ своєї книги «О тюркском манихействе» Юрій Зуєв розглядає як досвід систематизації матеріалу про введення та поширення цієї всесвітньої «релігії Світла» у тюркському Степу VI–X століть. Спочатку проповідниками були торговці согдійці, головні на Великому Шовковому шляху, численні дороги якого проходили через весь континент. Торгівля підтримує релігійні проповіді, і останні стали вірними помічниками торгівлі. Прийняття манихейства верхівкою більшості тюркських племен визначало їх участь у економічних та культурних зв'язках у масштабі континенту¹⁰. На думку Х. Гауссіга, який налізував рух народів Степу у VI–VII столітті, «народ Муагеріс» складався з буддистів». І на підтримку своєї тези Х. Гауссіг наводить факт «існування у цього народу ідолів з благородних металів», маючи на увазі тезу Феофана¹¹. Відомі в монастирях також зображення бодхісатв, культ яких здебільшого притаманний махаяністській орієнтації, але такого виняткового значення в Центральній Азії вони не мали.

Арабське завоювання Середньої Азії призвело до втрати тут позицій буддійського вчення. І тільки на півночі, за кордонами зовнішнього впливу завойовників, продовжувалось подальше існування буддійських монастирів та побудова нових культових споруд. У X ст. буддизм знову набирає вплив, як у попередні часи, але його відродження було коротким і вже не мало колишнього територіального поширення.

З Середньої Азії буддизм поширювався далі на північ, по південному (морському) путі, шляхом Південних морів Оксус, Узбой, Каспій, Кура, та

Рис. 5 «М 684.
Статуэтка Будди, знайдена
на ст. Росава Курська».

через траси Великого Шовкового шляху, через Парфію та Сасанідський Іран. Трансконтинентальна торгівля, що зв'язувала Схід і Захід, здійснювалась за різними маршрутами: водним – по річкам Середньої Азії, Каспій, Кавказ, Чорне море – відомий ще за часів Плінія та Страбона. Пізніше, по Степовій дорозі, що веде через Казахстан, уздовж східного узбережжя Каспійського моря та досягає низовій Волги¹², йде до берегів Чорного моря (рис. 1, мапа). Другий шлях проходив понад південним берегом Каспію, через Кавказ, вздовж Кури, на північ, де зафіксовані дані про проходження торговельних караванів і знайдені предмети буддійського шанування. Одну з найбільш цікавих знахідок представляють собою «речі китайського купця» історико-культурної пам'ятки VII–IX ст. «Мощева Балка». До комплексу знахідок входить¹³: документ (розписка?); частина буддійської ікони «Чиста земля Будди Амітабхи»; частина документа релігійного змісту (можливо, Сутра); фрагмент обкладинки для рукопису та частина буддійського плетіння (ткацтва?). Хронологічно комплекс знахідок датується VIII ст. і опізнаний як китайський¹⁴. Домінування знахідок релігійного характеру дає можливість припускати, що їх власник був не китайський купець, а ченець, який виконував деякі бізнес-замовлення (див. «сповіщення»), що мав «нести слово» і поширювати вчення.

Розширення торгових шляхів, на думку спеціалістів, є характерним для доби раннього Середньовіччя в степовій зоні Східної Європи. На це вказують не тільки описи торговельних шляхів, торговельних караванів, товарів, розширення функцій письмових джерел, що надають інформацію про населення, і різноманітність товарів. Немає сумнівів, що з торговельними караванами подорожували і прихильники різних релігій (ченці, миряни), які були жителями сусідніх країн і держав, що займалися поширенням вчення, оскільки буддійські релігійні традиції не вимагають виконувати складні ритуали і надають велике значення поширенню вчення. Відомо багато знахідок сасанідського виробництва, що доставляли

*Рис. 6. Фото
статуетки Будди (?)
в одязі XIV ст.
Матеріали
з Приазов'я,
Донецька область*

каравани, і особливо сріблений посуд з буддійською символікою¹⁵ та певними релігійними сюжетами та композиціями. Більшість з цих композицій – геометричні фігури: 3-, 4- або 5-кутники з вписаним колом, 8-кутники, 12-кутники, порожні кола. Це було характерним для доби раннього Середньовіччя Хазарського каганату. Можливо і раніше у степу з'являється художній стиль зі східними традиціями. Це образ лотосу, Гори і змішані поєднання геометричних фігур для ювелірних виробів (рис. 3). Цікава присутність цих сюжетів на поясній пряжці з поховання хазарського часу в Подонні, а також зображення «метелика совки», характерного символу буддизму. С. Дончев, розглядаючи поширення культури прото-болгар у степах Східної Європи, на прикладі аналізу структури графічних символів-зображень: лотоса, «прадіда та мандали», знаходить схожість у буддійському символізмі¹⁶ (рис. 4). До зображень з буддійською символікою ми можемо додати набір вузди з поховання, знайденого у Донбасі¹⁷. Одну з найбільш цікавих знахідок зображень Будди, пов'язану з торговельними шляхами до Європи, можна вважати унікальною. Знайдена на

Фото 7
Поховання
з могильника Зливки.
Подонців'я.

ранньосередньовічному поселенні Хельго, розташованому на захід від Стокгольму, на одному з невеликих островів озера Мелорен (Швеція), відома протягом тривалого часу¹⁸. На думку Д. Аренса, вона походить зі Східного Туркестану. Виготовлена у V ст. н.е. і Великим Шовковим шляхом була привезена до Сирії, а пізніше, у VII ст., на човнах вікінгів чи арабів, у Швецію. Будду з Хельго пов'язують також з «кашмірськими бронзами» масового виробництва VII ст.¹⁹. До цього, мабуть, потрібно додати інші видані матеріали. Так, Спіцин у «Новинах Імператорської Археологічної комісії» надрукував кілька знахідок буддійського мистецтва зі степу центральної Росії²⁰. Не менш цікава знахідка «стародавньої буддійської статуетки» – «факіра» з с. Стежек Козловського району Тамбовської губернії у 1900 р. (Новости, 16) (рис. 2). Знахідки зображень Будди в насипах курганів ще раз доводять необхідність обговорення питань будівництва та розбору архітектурних композицій у насипу курганних споруд. Особливо коли в його центральній площі вписано рів, квадрат, а

іноді і конструкція з каменю, яка може бути однією з різновидів – «обо» як типового елемента буддистської символіки.

Цікаво, що хронологічні межі поширення буддизму в Степу, мабуть, співпадають з подіями, що сталися на його вітчизні. Як вказує А. Берзін, «на початку дев'ятого століття було переведено багато буддистських текстів і складений санскритсько-тибетський словник. У середині IX ст. почалися гоніння на буддизм»²¹ «Лангдарма закрити монастирі, але не зміг зруйнувати буддизм. Він продовжує розвиватись. Аргішті, який прибув у Тибет, через століття знайшов буддистські бібліотеки незайнятими»²². Можливо, як у випадку з подіями, що сталися у Бактрії, у добу арабського вторгнення і поширення ісламу відбувається пересування буддизму не тільки на північ та схід, про що йдеться у матеріалах письмових джерел²³, але й на захід у Степи. І все ж основним шляхом та засобом поширення вчення була міжнародна торгівля. Згідно з думкою М.Ф. Албеділь, «главной ареной становления связей между двумя странами поначалу была торговля, осуществлявшаяся через Поволжье. Русские* и индийские купцы могли встречаться и в хазарском Итиле, и в Булгаре, и в других местах оживленного волжско-каспийского пути. В эпоху Золотой Орды Русь была уже основательно вовлечена в интенсивный торговый обмен с Востоком, а в ордынской столице Сарай-Бату соседствовали русские и индийские базары и, надо полагать, индийские «бусурманы» рассказывали нашим средневековым соотечественникам немало интересного об индийских чудесах и богатствах, да и русским было чем удивить заморских «гостей»²⁴. Не одно покоління наших предків зачитувалося сказаннями о Рахманьском острові – країні брахманів і індійському царстві, о царевичі Йоасафе, в образі якого явно угадується Будда. Упоминання о праведній житті «рахманів» зустрічається ще в Несторовій літописі со ссилкою на хроніку Георгія Амортола. Стоїть лише вказати для прикладу знайдену порівняльно недавно в Кубані статуєтку джайнського святого, датувану XI-XVII вв.»²⁵. Цікава знахідка зроблена у 1960 році в валу Азовської фортеці, де серед різних речей знаходилася мідна статуєтка Будди та кришка від посуду з доброзичливим написом XIV ст. Можливо, хазяїном статуєтки з Азову був торговець.

У половецьку та золотоординську добу вчення серед населення Степів поширюється. У XIII столітті Чагьл Пагпа отримав від монгольського імператора Хубілая політичну владу над Тибетом. Берзін вважає, що «цей крок, вжитий монголами в перший раз у період Нових перекладів, сприяв політичній єдності Тибету»²⁶. У добу Золотої Орди величезна територія

* Приведений термін «русские» для цієї доби не є правильним.

Євразійського степу, між Сходом і Заходом, стає ареною не тільки військових дій, але й торгівлі. Величезні торговельні каравани рухаються вздовж Великого Шовкового шляху, і в них знайшлося місце для купців, ремісників, дипломатів і мандрівників, представників різних віросповідань, «ченців та вчителів віри». Існування самих монахів-буддистів та вчителів вчення на степових просторах Подонців'я (мог. «Зливки») підтверджує знахідка – поховання чоловіка сидячі у могилі («у позі лотоса»), з руками, зігнутими в ліктях та покладеними на коліна (фото 6). Хронологічні рамки поховання датуються керамічним матеріалом. У письмових джерелах та описах мандрівників: Гійома Рубрука, Марко Поло, Рашид-ад-Дина також йдеться мова про поширення буддизму серед населення Степу. Дуже докладно і добре це питання розглядається в статті В.П. Костюкова «Буддизм в Золотой Орде». Зібрані матеріали, аналіз джерел історичних та політичних подій у Монголії та тюрк надали можливість автору розпізнати релігійні елементи, які знайшли відображення у поховальному обряді населення степу²⁷. Дані письмових джерел підтверджує ще одна з важливих знахідок буддійських статуєток з північного Приазов'я (фото 7). Це знахідка позолоченої статуєтки стоячого на підставці бодхісатви, одягненого, за думкою М.В. Гореліка,^{**} у ханський одяг чингизида, що відноситься до XIV ст.

Підбиваючи підсумки нашої доповіді, треба відмітити наступне. Велика всесвітня релігія буддизм зародилася в Індії у IV ст. до н.е., пізніше, через століття, поширюється за межі історичної батьківщини в Центральній Азії, а потім, з VI–VIII ст., від держав Центральної і Середньої Азії до степів Східної Європи. Представлені письмові та археологічні джерела ілюструють поширення вчення по трасах Великого Шовкового шляху, через Поволжжя та Кавказ до степів Східної Європи, і визначають причини і моделі цього руху. Матеріали свідчать про існування періодів: VI століття – час домінування в Центральній Азії ефталтів і тюрк; VIII–X ст. в степах Чорного моря – хазар; XIII–XIV століття – монголо-татар, а далі, з XV століття, розповсюджується по території степів калмиками. З торговельними караванами мандрували адепти різних релігій (ченці та міряни), поширюючи серед населення ідеї, релігійні догми та вчення буддизму (Ибн-Батута). Це дає можливість відстежувати історію буддизму в Східній Європі з VII до XV століть і визначати моделі закономірностей інтересу до нових релігій.

^{**} Щіро дякуємо Михаїлу Вікторовичу Гореліку за наукову консультацію з визначення знахідки.

1. Швецов М., Петровская А. О возможности проникновения буддизма в восточноевропейские степи в эпоху раннего средневековья // История религий в Украине. Материалы VIII международного круглого стола 11–13 мая 1998 г. – С. 287-288.
2. Litvinsky V.A. Outline Histori of Buddhism in Central Asia. – Dushanbe, 1968. , с. 33-37.3.
3. Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И. Аджина-Тепе. Архитектура. Живопись. Скульптура. – М., 1971. – С. 119, 186-202.
4. Муллокандов М. Раннесредневековый буддийский монастырь Хишт-тепе в Ховалинском районе Таджикистана // ИБ МАИКЦА. – 1990. – Вып. 17. – С. 12-20.
5. Литвинский Б.А., Соловьев В.С. Раскопки на Калаи-шодмон в 1979 г. // АРТ. – 1986. – Вып. 19 (1979 г.). – С. 216-234
6. Зеймаль Т.И. Буддийский комплекс Шутур-Мулло // АРТ. – 1986. – Вып.19 (1979 г.). – С. 186-202
7. Соловьев В.С. Взаимодействие культур земледельцев и кочевников в ранне-средневековом Тохаристане//Древние культуры Евразии. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А.Н. Бернштама. – СПб., 2010, с. 299
8. Прицак О.Й. The Origin of Rus, Cambridge, Mass (Происхождение Руси. 1981); Прицак Омелян. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – Т. 1. – К.: Обереги, 1997. – 1080 с.
9. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерк истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338 с., с.9
10. Там само. с.10-11.
11. Haussig H.W.Theophyaet's Exkurs uder die skythischenVolker // Byzantion. – 1958.
12. Stavisky B. The Fate of Buddhism in Middle Asia. Silk Road Art And Archeology. 3. Kamakura 1993, с. 115-121.
13. Веселовський Н.І. Матеріали з зборів Н.І. Веселовського, 1901 г., Кз 5121/1-5, кольороват ілюстр. 16, Китай, VIII в., 1901.
14. Иерусалимская А.Ю. Кавказ на Шелковом Пути. Каталог. – СПб., 1992. – Иерусалимська, 1978, с. 1992, фонд 110, фото 16.
15. Смирнов Я.И. Атлас древней серебряной, золотой посуды восточного происхождения, найденной в пределах Российской империи. – СПб, 1901. – 18 с. 130 табл. Чаша43
16. Дончев С.Г. К вопросу о происхождении струнных смычковых инструментов и наиболее раннем появлении их в Европе // Вопросы истории и теории искусств. – Чебоксары, 1992., с. 44-47
17. Швецов М., Петровская А. О возможности проникновения буддизма в восточноевропейские степи в эпоху раннего средневековья // История религий в Украине. Материалы VIII международного круглого стола 11–13 мая 1998 г. – С. 287-288.
18. Завьялов В.А. К вопросу о происхождении статуэтки Будды из Хельго // Археологические вести. – 1995. – № 4. – С. 137-140.
19. Там само. с.139.
20. Спицын А. Известия императорской археологической комиссии. Вып. 53. Петроград, 1914. с.139, мал.3

21. Берзин А. Избранные труды по буддизму и тибетологии. Ч. I. – М.: Открытый мир, 2005 («Самадхи»). – 160 с., с. 21-22, (рос.).
22. (там само. 21-23 рос. мов.).
23. Медведев В.Е. О буддизме на территории Приамурья. Интеграция археологических и этнографических исследований. – Одесса – Омск, 2007, с. 168.
24. Албедиль М.Ф. Индия: беспредельная мудрость. – М., Алетеа, 2003. – 414 с. 8
25. Там само. С.9
26. Дончев С.Г. Към въпроса за произхода к най-ранната поява на струните лъкови инструменти в Европа. Музикални хоризонти. Бюлитин 3. – София, България, 1984.
27. Костюков В.П. Буддизм в культуре Золотой Орды // Тюркологический сборник 2007–2008. – М., 2009. – С. 189-230.

SUMMARY

Shvetsov Mikhail

BUDDHISM'S ORIGINS AND WAYS OF SPREADING INTO THE EASTERN EUROPEAN STEPPES IN THE 6TH-15TH CENTURIES

Buddhism is one of the earliest world religion; originated in India in the 4th c. BCE, after a century it began actively outspread into Central Asia first and then into the Eastern European steppes. The represented data of written and archaeological sources not only illustrate the lands of spreading this religion along the Great Silk Routs through the Volga reaches and the Caucasus, but also indicate the reasons and regularities of this distribution. The chronological frameworks under discussion include the periods as follows: from the 6th century (the period of the Ephthalites and the Turks' supremacy in Central Asia) till the 8th-10th centuries (the Khazars' supremacy in the Black Sea Littoral steppes), in the 13th-14th centuries there were the Tatars and the Mongols, and then till the 15th century when the Kalmyks-Buddhists appeared in the steppes. This permits to retrace the history of Buddhism existence on the Eastern European lands from the 7th to XV th.

The keywords: Tibet, Central Asia, Buddhist symbolism, Buddha's statuette, great Of sholkoviy way, mandala